

РАДЯНІЗАЦІЯ ДУХОВНОЇ СФЕРИ ВОЛИНИ (ВЕРЕСЕНЬ 1939 – ЧЕРВЕНЬ 1941 РОКИ)

Людмила Стрільчук, Павло Хом'як

Початок Другої світової війни для українців ознаменувався радянськими пропагандистськими гаслами про возз'єднання земель Західної України із радянською Україною. Намагаючись використати «українську карту» як один із дієвих засобів експорту комуністичної революції Йосип Сталін пішов на підписання двох документів із Німеччиною: радянсько-німецького договору про ненапад і таємного додаткового протоколу до нього про розмежування сфер впливу, фактично цим вирішивши долю західних українців (як і поляків), вкотре, без їхньої участі.

На підставі підписаних 23 серпня 1939 року документів, частини українських етнічних територій, що на той момент перебували у складі Другої Речі Посполитої та Румунії, включалися у склад радянської України. Уже із прикінця серпня СРСР стягує до польського кордону війська, які вранці 17 вересня 1939 року пертнули радянсько-польський кордон, вступивши на терени західноукраїнських земель, що перебували у складі Польщі. Як відомо, польським військам було віддано наказ: опору Червоній армії не чинити, тому після незначних сутичок¹, Волинь, у вересні 1939 року, опиняється у складі УРСР. Загалом, внаслідок територіальних приєднань, або ж краще сказати, анексій, Українська РСР збільшилася територіально на 130 тис. кілометрів квадратних, із автоматичним збільшенням населення більш як на 7 мільйонів осіб².

Радянська ідеологія проголосить згадані події «золотим вереснем», а анексію Західноукраїнських земель «возз'єднанням». Розгромивши Польську державу, 22 вересня 1939 року у Бресті, Перемишлі, Гродно та ін.. містах проходять спільні паради німецьких військ і Червоної армії, які, та ж радянська пропаганда, назве «парадами дружби», а 28 вересня у Москві СРСР та Німеччина підпишуть договір про дружбу та кордони, визначаючи розмежувальною лінією т. зв. лінію Керзона. Таким чином, більшість західноукраїнських земель опиняться у складі

¹ Історія Волинині: видання друге, змінене і доповнене / наук.ред М.М. Кучерепа. Луцьк: Надстир'я, 2024. С. 399–400.

² Субтельний О. Україна: історія. К.: «Либідь», 1993. С. 455–457.

СРСР³. Територія Волині була повністю окупована Червоною армією 23 вересня 1939 року.

Волиняни досить різнилися у своїх емоціях щодо приходу Червоної армії: хтось вітав її прихід квітами і синьо-жовтими прапорами, хтось із недовірою чи, навіть, вороже. Знаючи про особливості та методи радянського режиму щодо українців Центральної і Східної України, які у 20-30-х роках XX століття мали нещастя перебувати у складі СРСР, загалом жителі Західноукраїнських земель зустріли радянську владу досить насторожено. Не виправдалися сподівання радянських більшовиків на підняття тут українським населенням збройного повстання. І хоча частина жителів західноукраїнських земель покладали надії на позитивні зміни у соціально-економічному та культурному житті, пов'язуючи їх із радянізацією, реалії розвіляли ейфорію від нововведень⁴.

Усе це відбувалося на тлі спроб відновлення (забороненої раніше Йосипом Сталіним) КПЗУ, в умовах наростаючого українсько-польського протистояння (українці намагалися власними силами поквитатися з поляками). Для забезпечення порядку та контролю над захопленими територіями НКВС було створено оперативно-чекістські групи (ОЧГ), які як стверджує І. Ілюшин, разом із загонами червоноармійців-прикордонників стали основою майбутніх репресивно-каральних органів на загарбаних територіях⁵.

Із перших днів свого утвердження в Західній Україні, радянська влада вдалася до заборон та репресій. Так, було оголошено поза законом громадські організації, заборонено діяльність політичних партій, розпочалися арешти громадських діячів (українців, поляків, євреїв), тощо. У перші місяці радянським керівництвом було вжито заходів аби законодавчо закріпити за СРСР анексовані території. Одразу після вступу на Західну Україну Червона армія та НКВС організували створення «тимчасових адміністрацій» у містах і «селянських комітетів» на селі. 1 жовтня 1939 року політбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову про проведення 26 жовтня 1939 року Народних Зборів, яким належало

³ Стрільчук Л. Освітня політика радянської влади на землях Західної України (1939–1941 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки*. № 5 (354), 2017. С. 69–70.

⁴ Стрільчук Л. Радянізація та репресії на землях Західної України у період вересня 1939 р. – червня 1941 р. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 30. Видавничий дім «Гельветика», 2024. С. 113–114.

⁵ Ілюшин І., Пшенніков О. Діяльність оперативно-чекіських груп НКВД у західних областях України (вересень – жовтень 1939 р.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КДБ*. Київ, 2000. № 2/4 (13/15). С. 424–433.

легітимізувати новий територіально-правовий статус і суспільно-політичний устрій Західної України, а саме: питання входження до складу СРСР, націоналізацію земель і засобів виробництва, утворення радянських органів влади, тощо.

Вибори до Народних Зборів проходили під суворим контролем з боку НКВС і мали, фактично, безальтернативний характер. Відомо, що напередодні виборчої кампанії спроби розгорнути агітацію за своїх кандидатів здійснювалися і альтернативними більшовикам політичними силами краю, але їхні спроби були безуспішними. Вибори до Народних Зборів відбулися 22 жовтня 1939 року. Згідно із офіційною інформацією органів влади, у них взяли участь 93 % виборців, 91 % з яких підтримали запропонованих кандидатів. Грунтуючись на цих результатах, було сформовано Народні Збори Західної України, що склалися із 1484 депутатів, більшість із яких були низько освіченими людьми (лише 5,2 % із них мали вищу освіту, а 72,6 % – лише початкову)⁶. Уже 27 жовтня 1939 року Народні Збори Західної України ухвалили рішення про возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР, а 1 листопада 1939 року Верховна Рада СРСР офіційно включила Західну Україну до складу Радянського Союзу, рішення про що було прийнято V Позачерговою сесією Верховної Ради СРСР і заріплено у Законі СРСР «Про включення Західної України до складу Союзу РСР із возз'єднанням її з Українською РСР»⁷. Через два тижні по тому, на позачерговій III сесії Верховної Ради УРСР, яка відбулася 14–15 листопада, було продубльовано московське рішення ухвалою про прийняття Західної України до складу УРСР. На усій території Західної України набували чинності Конституції УРСР та СРСР⁸.

У грудні, того ж таки, 1939 року, було запроваджено новий адміністративний поділ указом «Про організацію Волинської, Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Станіславської та Тернопільської областей у складі Української РСР». Як відомо, до складу Волинської

⁶ Козловський Б. Перші совіти були кращі. Бо скорше пішли... *Високий Замок*. 2013. 18 травня.

⁷ Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. Июль 1956 г. Под ред. Ю. И. Мандельштама. М.: Государственное издательство юридической литературы, 1956. С. 21.

⁸ Кучерепа М., Степаюк С., Каліщук О. Волинь у 1939 – 1941 рр.: радянська, репресії, опір. *Історія Волині: видання друге, змінене і доповнене* / наук.ред М.М. Кучерепа. Луцьк: Надтир'я, 2024. С. 407.

області увійшли: Володимир-Волинський, Горохівський, Ковельський, Луцький, Любомильський та Камінь-Каширський повіти⁹.

Розпочинається процес радянзації новоприєднаних земель, який передбачав прискорену трансформацію соціально-економічного та культурно-освітнього ладу на Волині та в Галичині, у лад, що утвердився в СРСР. Період із вересня 1939 – по червень 1941 років вирізняється особливим драматизмом, який характеризується ломкою існуючого суспільного порядку і форсоване нав'язання методів радянського господарства, ідеологізацію життя західних українців, репресіями та утисками з боку радянської влади щодо усіх, хто намагався чинити опір процесу радянзації.

Більшовики одразу після приходу на Західну Україну проявили свої «визвольні» наміри, розпочавши масовий терор і переслідування місцевого населення. Почалися розправи із тими, хто не сприймав «радянського способу життя». Сваюля органів НКВС, партійних, радянських працівників, викликала незадоволення місцевого населення, яке багатьма своїми діями протестувало проти радянського режиму¹⁰.

Для встановлення повного контролю над населенням новоприєднаних територій радянським режимом запроваджувалася паспортизація. Так, 30 грудня 1939 року Рада народних комісарів СРСР прийняла відповідну постанову про введення паспортної системи у західних областях України, а 5 лютого 1940 року було видано і відповідний наказ НКВС СРСР. Паспортизація стала одним із засобів встановлення тотального контролю над населенням, вона передбачала, також, реєстрацію місця проживання. Влада фактично облікувала населення, а запровадженою пропискою встановлювала контроль за місцем проживання громадян та їхнім пересуванням. Населення Волині, як і інших західноукраїнських земель, чинило опір паспортизації, яка проходила досить складно із суттєвими порушеннями наперед визначених термінів¹¹. Однак, уже на осінь 1940 року цей процес було завершено.

⁹ Півоварчук В. Волинь і Рівненщина на початку Другої світової війни. *Збірник навчально-методичних матеріалів та наукових статей історичного факультету*. Луцьк, 2000. Вип. 5. С. 112.

¹⁰ Стрільчук Л. Радянська та репресії на землях Західної України у період вересня 1939 р. – червня 1941 р. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 30. Видавничий дім «Гельветика», 2024. С. 114–115.

¹¹ Кучерепа М., Степанюк С. Волинь 1939 – 1941 рр.: радянська, репресії і опір радянському тоталітаризму. *Радянські репресії в Західній Україні у 1939–1953 рр. : колективна монографія* / за ред. О. Калішук, Л. Стрільчук, та О. Разіграєва. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 81.

Припинилася нормальна робота, культурне та політичне життя. Кожен новий день приносив нові арешти, непевність, страх. Впродовж 1940–1941 років на спецпоселення із західних областей України було відправлено колишніх поміщиків, власників підприємств, торговців, керівників і членів політичних партій, сім'ї поліцаїв, офіцерів польської армії.

У Західній Україні створювалася розгалужена мережа в'язниць. Наприклад, у Волинській області діяли в'язниці у Луцьку, Володимирі-Волинському та Ковелі. У цьому контексті слід зауважити, що перші арешти на Волині розпочалися фактично паралельно із вступом на ці землі Червоної армії, а це був час, коли на досліджуваних теренах іще не діяли радянські судові та прокурорські органи. Приводами до арештів використовувалися найрізноманітніші мотиви та методи. Найперше арешти торкнулися інтелектуальної та нійбільш національно свідомої еліти Волині.

М. Кучерепа, дослідник репресивної політики радянської влади згаданого періоду, вважає, що першими під махових репресій на Волині втрапили політичні та громадські діячі, юристи, вчителі, священники, підприємці¹². Прикладом може слугувати історія Арсена Річинського – лікаря, знаного громадського діяча, відомого своєю активною позицією щодо українізації Православної церкви на Волині у міжвоєнний період¹³. Уже 20 жовтня 1939 року Арсен Річинський був заарештований і ув'язнений у Володимир-Волинській тюрмі¹⁴. Схожою є й історія званої та шанованої на Волині сенаторки Олени Левчанівської¹⁵ та ін..

В період з кінця 1939 – по червень 1941 років на Західній Україні було проведено чотири широкомасштабних депортаційних акцій (лютий, квітень, червень 1940 року та травень – червень 1941 року). Визнана найбільш ефективним засобом політичних і соціально-економічних перетворень у регіоні, депортаційна політика за час її реалізації більшовицькою владою у 1940–1941 роках охопила найбільш значний відсоток населення. Загалом з колишніх земель Речі

¹² Кучерепа М., Степанюк С. Волинь 1939 – 1941 рр.: радянська, репресії і опір радянському тоталітаризму. *Радянські репресії в Західній Україні у 1939–1953 рр. : колективна монографія* / за ред. О. Каліщук, Л. Стрільчук, та О. Разираєва. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2021. С. 84.

¹³ Стрільчук Л. Волинські «Просвіти» у боротьбі за національну ідею та українізацію православної церкви у 20-30-х роках XX століття: публічний резонанс, виклики та протидії. *Public history: selected issues: Collective monograph*. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2024. Р. 453, 455.

¹⁴ Реабілітовані історією. Волинська область. Кн. 1. Луцьк : БАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. С. 594–601.

¹⁵ Там само. С. 604–614.

Посполитої було виселено від 311 до 329 тис. осіб, з них 223 тис. із західних областей України¹⁶.

Усвідомлюючи, що різка та докорінна ломка політичних та економічних традицій на Західній Україні викличе хвилю обурення, радянська влада спрямувала активні зусилля на соціально-культурну сферу. Нехтуючи місцевими особливостями, усталеними звичаями та традиціями, нова влада, із перших днів утвердження в регіоні, розпочинає вкладати чималі кошти у розвиток освітньої та медичної сфери, сподіваючись у такий спосіб завоювати прихильність західних українців. Фінансову допомогу в налагодженні системи освіти та охорони здоров'я, в організації культурного дозвілля та у відбудові помисловості надавала уся країна. У розбудові медичної сфери, культури та освіти, спостерігалось виразне намагання нової адміністрації уніфікувати їх управління з УРСР.

Наприклад, щодо стну медицини на Волині, то згідно статистики, на 1939 рік, в умовах Другої Речі Посполитої, один лікар припадав на 34 тис. хворих¹⁷. Уже з початку 1940 року на організацію медичної сфери, відкриття в області медичних установ було виділено радянським урядом 24,8 млн.крб.¹⁸. До квітня 1940 року в області відкрилося 10 поліклінік, 6 акушерських пунктів та понад 140 медпунктів на підприємствах¹⁹, було відкрито, також, 16 санстанцій. У медичних закладах працювало 260 лікарів і 425 осіб середнього медичного персоналу²⁰.

Загалом, перенесення радянської системи охорони здоров'я на терени західних областей України зробило загальнодоступною лікарську допомогу, що не могло залишатися непоміченим. Запровадження безкоштовного медичного обслуговування і значне розширення мережі лікарняних закладів привернуло до радянської влади симпатії частини західних українців. Порівняно із ситуацією у Другій Речі Посполитій медична сфера зробила разючий та якісний крок вперед.

¹⁶ Стрільчук Л. Освітня політика радянської влади на землях Західної України (1939 – 1941 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки.* № 5 (354), 2017. С. 70–71.

¹⁷ Михайлюк О., Кічій І., Півницький М. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів. Монографія. Львів: «Вища школа», 1988. С. 113.

¹⁸ Волинь радянська. 1940. С. 26.

¹⁹ Михайлюк О., Кічій І., Півницький М. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів. Монографія. Львів: «Вища школа», 1988. С. 113.

²⁰ Державний архів Волинської області. Ф.1, оп.1, спр. 1а, арк. 21, 22.

У цей час на Волинь масово приїзять медичні, освітянські та інженерні кадри із центру та сходу України. На керівні посади у державні органи влади та аналізовані сфери соціального-культурного життя, призначалися виключно «перевірені» спеціалісти. Масове використання в Західній Україні, у зазначений період, керівних кадрів будь-якого рангу переважно зі східних областей республіки мало насамперед політичне обґрунтування. Все це відбувалося за тих обставин, коли на КПЗУ, її керівництво та рядових членів було зведено політичний наклеп. Багато західноукраїнських комуністів безслідно зникли підчас «чисток» 30-х років XX століття. Створювати ж місцеві партійні органи із числа уцілілих членів КПЗУ за традиціями сталінської кадрової політики було небезпечно. Саме такими міркуваннями пояснюється масове засилля кадрів зі сходу УРСР. О. Михайлюк та І. Кічій – дослідники історії Волині, стверджують, що у 1939–1940 роках в область було відряджено, наприклад, 1800 учителів із східних та центральних регіонів УРСР²¹.

Одразу, після встановлення контролю над землями Західної України радянською владою було направлено сюди із столиці групу діячів культури для роботи з інтелігенцією регіону. Для контролю за діяльністю інтелігенції формувалися відповідні структури. Так, 22 жовтня 1939 року у Львові створено організаційний комітет Спілки письменників України. Його очолив відомий український письменник Петро Панч. Комітет займався перевіркою майстрів пера – українських, польських, єврейських, щоб виявити їх придатність для художньої пропаганди ідеалів радянського режиму²².

Фінанси для організації діяльності спілки письменників західної України надходили із Москви. Волинський дослідник Богдан Ярош у своїй монографії «Тоталітарний режим на західноукраїнських землях у 30–50-ті роки XX століття. (Історико-політологічний аспект)» наводить цікаву переписку між П. Панчем та союзною спілкою письменників у якій П. Панч нарікає на складне становище та нестачу коштів на організацію спілки письменників²³. Звідси впливає

²¹ Михайлюк О., Кічій І., Півницький М. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів. Монографія. Львів: «Вища школа», 1988. С. 115.

²² Стрільчук Л. Освітня політика радянської влади на землях Західної України (1939–1941 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки.* № 5 (354), 2017. С. 71.

²³ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях у 30–50-ті роки XX століття. (Історико-політологічний аспект). Луцьк: Надстир'я, 1995. С. 145.

однозначний висновок, що координація щодо організації спілки проводилася, навіть не із Києва, а з Москви.

Уже від березня 1940 року, у тому ж таки Львові, діяли оргбюро художників, композиторів, архітекторів, які згодом провели вибори місцевих філій. Сюди були поставлені керівниками особи, які йшли на співпрацю з новою владою²⁴. Тотальний контроль та нав'язання радянської ідеології були головними ознаками ставлення радянської влади до діячів культури. Наслідком такої політики стало те, що визначальною рисою духовного життя суспільства стала одноманітність, пропагування радянських цінностей.

На Волині, за період від осені 1939 – по червень 1941 років, було відкрито 497 будинків культури та клубів, 265 хат-читалень, 506 бібліотек різного типу²⁵ (бібліотеки для дорослих та дітей було відкрито у кожному районному центрі). 19 грудня 1939 року Волинський облвиконком прийняв рішення організувати у Луцьку державний український драматичний театр імені Тараса Шевченка, обласну філармонію, обласний будинок народної творчості, музичну школу (загалом у області було відкрито чотири музичні школи) і вечірню музичну школу для дорослих. 10 червня 1940 року створено обласний краєзнавчий музей у Луцьку, міський історичний музей у м. Володимирі-Волинському²⁶. Радянська влада, у такий спосіб, намагалася масово залучити населення краю до так званої «соціалістичної культури» та покращити «політичну грамотність».

У кожному із обласних та районних центрів Західної України, у тому числі і на Волині, владою створюється ряд газет, які слугували потужним засобом ідеологічного впливу на населення. Міські та сільські влади зобов'язувалися виготовляти відповідні вітрини та вивішувати на них газети. Наприклад, у Луцьку з 1940 року стали виходити газети «Радянська Волинь» та «Молодий лєнінець», остання була зорієнтована на підлітків та молодь. Їх величезні тиражі, у досліджуваній період, що перевищували кількісно грамотних волинян, засвідчують про важливість друкованих видань у ідеологічно-пропагандистській роботі.

²⁴ Кучерепа М.М., Вісин В.В. Волинь: 1939–1941 рр.: Навчальний посібник. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005, С. 93.

²⁵ Михайлюк О., Кічій І., Півницький М. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів. Монографія. Львів: «Вища школа», 1988. С. 116.

²⁶ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях у 30–50-ті роки ХХ століття. (Історико-політологічний аспект). Луцьк: Надстир'я, 1995. С. 145.

Ще одним, не менш потужним засобом впливу на широкі маси було кіно, що радянська влада уже добре апробувала у інших регіонах України. Тому, у сферу кінофікації нова влада виділила чималі кошти. Понад 100 пересувних установок принесли кіно, навіть, у віддалені села Волині. Репертуар фільмів для волинської аудиторії обмежувався виключно революційним набором: «Чапаєв», «Щорс», «Ленін в 1918 році»²⁷, тощо.

Радянські державні органи широко використовували засоби масової інформації для ведення пропагандистської та агітаційної роботи. Саме тому, владою робилося усе можливе задля пришвидшення темпів радіофікації населених пунктів на Волині. Музичне мистецтво, теж було поставлено в розряд агітаційно-виховних ресурсів. Уже восени 1939 року до західних областей України вирушили театральні, музичні, хорові колективи, які виступали перед місцевими жителями. Всіляко заохочувався розвиток і виступи місцевої самодіяльності, звісно ж, підконтрольної радянському місцевому керівництву.

Радянський тоталітарний режим намагався повністю підпорядкувати своєму контролю розвиток культури на новоприєднаних землях Західної України, у тому числі на Волині. Робочі органи спілок (письменників, художників, композиторів і т.д.) отримали беззастережне право втручатися у творчий процес митців²⁸. Ідеологічний тиск і організаційний контроль були головними складовими у відношенні влади до діячів культури. Власне, культура, під тиском тоталітаризму втрачала свій національний зміст та регіональну специфіку, що особливо увиразнилось уже після завершення Другої світової війни.

Ставши господарем на західноукраїнських землях, представники радянської влади на повсюдно організовуваних мітингах, пророкували населенню райське життя, шлях до якого, за їхніми словами, лежав через колективне господарство, радянську освіту та радянські цінності, атеїстичні погляди і т.д. Однак, братися за форсовану колективізацію, з початку свого утвердження, влада не наважувалася, маючи сумний досвід Центральної України, а от система освіти, видавалася найбільш

²⁷ Кучерепа М.М., Вісин В.В. Волинь: 1939–1941 рр.: Навчальний посібник. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005, С. 94.

²⁸ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях у 30–50-ті роки ХХ століття. (Історико-політологічний аспект). Луцьк: Надстир'я, 1995. С. 149.

безпечним полем для маневру від початку утвердження на Волині радянської влади²⁹.

Вбачаючи освіту одним із найдієвіших засобів взяття під контроль суспільної свідомості радянська влада робила її загальнодоступною та заохочував її масовий характер. Налагодження та розвиток системи шкільної освіти став державною справою. До освіти залучали не лише дітей та молодь, але й доросле населення. Державою виділялися чималі кошти на розвиток матеріальної бази початкової та середньої освіти, яка була безкоштовною. Це досить різке контрастувало із ситуацією при попередній, польській владі, коли на Волині, у переддень Другої світової війни, практично, не залишалося можливостей здобути освіту українською мовою³⁰. Паралельно створювалася система вищої освіти, заохочувалася самоосвіта працездатного населення, тощо.

Привабливість радянської освітньої системи, досліджуваного періоду, полягала у тому, що освіта, як уже зазначалося, здійснювалася українською мовою і повністю на безкоштовній основі. Паралельно із цим радянська влада, нав'язуючи масову систему освіти, здійснювала ідеологічний вплив на учнів та студентів, впроваджуючи просяклі радянською ідеологією підручники та навчальні програми, абсолютно ігноруючи національні та регіональні особливості західних українців. Через освіту здійснювалася планомірна та масштабна уніфікація суспільства, а засобом цієї уніфікації виступали численні учительські кадри, відряджені на Волині із східних та центральних регіонів УРСР, що попередньо пройшли ідеологічний вишкіл. Радянська політика, у цьому сенсі, дуже була схожою із освітньою політикою Другої Речі Посполитої, яка, також, не допускала до викладання на Волині місцевих педагогічних кадрів³¹.

Польська влада, впродовж міжвоєнних десятиліть, здійснювала цілеспрямовану політику нищення української освіти. Наведемо, як приклад, статистику: восени 1939 року, перед приходом Червої армії, на Волині існувала 1051 школа, де навчалося 130 тис. учнів. Із них

²⁹ Стрільчук Л. Радянізація та репресії на землях Західної України у період вересня 1939 р. – червня 1941 р. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 30. Видавничий дім «Гельветика», 2024. С. 115.

³⁰ Стрільчук Л. Волинські «Просвіти» у боротьбі за національну ідею та українізацію православної церкви у 20-30-х роках XX століття: публічний резонанс, виклики та протидії. *Public history: selected issues: Collective monograph*. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2024. P. 449–451.

³¹ Strilchuk L., Yarosh Y. The societies «Prosvita» of Volhynia voivodeship in confrontation with the Polish authorities (1921–1934). *East European Historical Bulletin* / [chief editor Vasyl Ilnytskyi]. Drohobych: Publishing House «Helvetica», 2021. Issue 20. P. 129–131.

1003 – були польські школи, 28 – німецьких, 9 – чеських³². Українською мовою велося навчання лише в 11 школах³³.

Із приходом радянської влади на Волинь розпочалася реорганізація шкіл за радянським зразком. Уже на початок 1940 року в області нараховується 907 початкових шкіл та 286 – неповно-середніх. У 1193 школах навчалося 175940 учнів. У квітні 1940 року на Волині функціонувало 907 українських, 7 російських, 145 польських, 8 чеських та 33 єврейські школи³⁴. Загалом, у західних областях України у 1940 – 1941 навчальному році функціонувало 7313 шкіл, у тому числі 4571 – початкових, 2420 – семирічних та 322 – середніх, у яких навчалося 1 364 762 учні³⁵.

Однак, чимала частина дітей, віком від 8 до 13 років продовжували залишатися поза школою. Богдан Ярош наводить цифру волинських дітлахів, що не були охоплені навчанням і визначає цю цифру у 26 тис. осіб. Не краща ситуація була і з підлітками, які, через різні причини, не були охоплені навчанням (близько 25 тис. осіб)³⁶.

Серед причин такого стану речей слід назвати, найперше, нестачу учительських кадрів. На першій обласній партійній конференції, що відбулася у квітні 1940 року йшлося: «...до 50% учителів засмічені, серед них сини попів, офіцерів та ін.»³⁷. На тій же конференції прозвучала цифра 1800 педагогічних кадрів, які є необхідними для забезпечення освітнього процесу у Волинській області. Власне, саме таку кількість учителів, як уже йшлося вище, і було направлено на Волинь із інших регіонів УРСР.

Аби зарадити гострій нестачі вчительських кадрів на Волині у 1940 році було відкрито педагогічні школи, на трьохмісячних курсах терміново підготували 60 учителів. Наступним кроком на шляху вирішення кадрового голоду педагогічних кадрів стало відкриття 1 квітня 1940 року Луцького учительського інституту, де навчання розпочали 135 студентів³⁸. За перші п'ять років роботи (1940–1941 та

³² Кучерепа М.М., Вісін В.В. Волинь: 1939–1941 рр.: Навчальний посібник. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005, С. 85–86.

³³ Стрільчук Л., Сосницька Л. Відновлення та розвиток радянської системи шкільної освіти на Волині в перше повосенне десятиліття. *Літопис Волині. Всеукраїнський наковий часопис. Заснований у 2001 р.* Число 26. 2022. С. 50–52.

³⁴ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях у 30–50-ті роки XX століття. (Історико-політологічний аспект). Луцьк: Надстир'я, 1995. С. 140.

³⁵ Там само. С. 142.

³⁶ Там само. 142–143.

³⁷ Державний архів Волинської області. Ф.1, оп.1, спр. 1а, арк. 18, 19, 165.

³⁸ Радянська Волинь, 1949, 5 квітня.

1944–1946 роки) Луцький учительський інститут підготував понад сім із половиною сотень учителів для неповної середньої школи³⁹.

Із метою подальшої політизації школи та посилення ідеологічної обробки молоді Рада народних Комісарів УРСР 16 листопада 1940 року приймає постанову № 1654 «Про поліпшення роботи політосвітніх установ УРСР». У відповідності до постанови створюються сектори політосвіти при обласних відділах народної освіти на які було покладено обов'язки ведення політичної роботи в навчальних закладах. З цього моменту розпочинається формування мережі позашкільних виховних закладів у західних областях України: організовано 6 палаців піонерів, 6 обласних технічних станцій та 50 піонерських клубів.

Радянська влада, на відміну від польської, в галузі освіти проводила політику українізації. На організацію та забезпечення шкіл виділялися значні бюджетні кошти, що призвело до швидкого збільшення шкільної мережі, школи відкривалися навіть у невеликих селах. Ця політика, як вважають Микола Кучерепа та Валентин Вісин, мала на меті виконання низки завдань:

- по-перше, розширення мережі шкіл передбачало охоплення дітей навчанням за радянськими програмами і підручниками, які мали виразне ідеологічне спрямування;

- по-друге, підготувавши і перепідготувавши вчителів з місцевих жителів, було заплановано отримати, таким чином, масовий загін пропагандистів радянського способу життя;

- по-третє, створивши розгалужену мережу шкіл для неписьменних, охопити ідеологічним впливом доросле населення;

- по-четверте, переведенням шкіл з польської мови навчання на українську закладалися основи широкого запровадження в майбутньому російської мови⁴⁰.

Про відведення радянською владою важливого місця освіти у ідеологічному вихованні свідчить хоча б той факт, що уже із жовтня 1939 року, на новоприєднаних землях розпочали новий навчальний рік. Особливістю освітнього процесу стало те, що навчальний процес розпочали не лише колишні державні, а й приватні школи⁴¹. Не перериваючи роботи шкіл, нова влада відразу вносить зміни

³⁹ Струбицький В.В., Шпортенко О.М. За освіту для народу. Львів, 1969. С. 64–65.

⁴⁰ Кучерепа М.М., Вісин В.В. Волинь: 1939–1941 рр.: Навчальний посібник. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. С. 86.

⁴¹ Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях у 30–50-ті роки ХХ століття. (Історико-політологічний аспект). Луцьк: Надстир'я, 1995. С. 114.

до навчального та виховного процесу у закладах освіти. Наприклад, у школах запроваджувалися нові радянські програми навчання, було заборонено викладання релігії, історії Польщі. Учителів, які займалися релігійним вихованням усунуто від викладання, а на їх місце призначено так званих «світських» вчителів.

Усі школи, де це було можливо, негайно переводилися на українську мову навчання. Вже у першому півріччі 1939-1940 навчального року школи Волині, як і загалом Західної України, працювали за перехідними програмами, спеціально розробленими для них. Радянська влада стояла на переконанні про те, що діючому учительському корпусу слід було дати зрозуміти, що саме вимагається від учителів за нових умов. Задля цього, у містах, скликалися наради педагогів, на Волині це, найчастіше відбувалося у Луцьку, іноді у Ковелі. Головним лейтмотивом таких нарад була ідеологія марксизму-ленінізму, ознайомлення з радянськими пріоритетами і методами освіти, поліпшення знання української мови. Про дещо ґрунтовнішу перепідготовку учительських кадрів можемо говорити уже з другого півріччя 1939–1941 навчального року⁴².

Уже на початку 1940 року радянський уряд асигнував на розвиток народної освіти на Волині 93,96 млн.крб., забезпечуючи цим відкриття на початку року 1193 школи, які охопили навчанням майже 176 тис. учнів⁴³. Під пильним контролем влади за допомогою профспілок в установах, у селах створювалися групи лікнепу. Згідно статистики на осінь 1939 року на Волині нараховувалося 316 тис. неписьменного та 160 тис. малописьменного дорослого населення. З огляду на цей факт, в області до кінця 1940 року відкрилося 728 шкіл для неписьменних⁴⁴.

Згадані вище Микола Кучерепа та Валентин Вісин вважають, що у досліджуваний період було здійснено оперативний перехід на нові радянські підручники. З україномовними посібниками та підручниками проблем не виникало: поліграфічні підприємства України швидко видрукували додатковий тираж. І уже в січні 1940 року до західних областей України надійшло 7 млн. нових підручників⁴⁵.

⁴² Стрільчук Л. Освітня політика радянської влади на землях Західної України (1939 – 1941 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки.* № 5 (354), 2017. С. 71–72.

⁴³ Михайлюк О., Кічій І., Півницький М. Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів. Монографія. Львів: «Вища школа», 1988. С. 115.

⁴⁴ Там само. С. 115–116.

⁴⁵ Кучерепа М.М., Вісин В.В. Волинь: 1939–1941 рр.: Навчальний посібник. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. С. 86.

Як відомо, на західних теренах України, до приходу більшовиків, існували численні польські школи. Власне, поляки складали чималу частку населення (і досить освічену) тому радянською владою створювалися авторські колективи для розробки польськомовних підручників із гуманітарних дисциплін, а щодо точних наук – перекладалися відповідні підручники із російської мови.

Слід наголосити на позитивах реформи освіти. По-перше, місцевим населенням позитивно сприймався той факт, що усі без винятку заклади освіти були переведені радянською владою на безоплатну основу і утримувалися за рахунок місцевого і республіканського бюджетів. По-друге, навчання велося українською мовою, а у школах де навчалися не українці, обов'язковими до вивчення були українська та російська мови.

Ще одним позитивним явищем у системі освіти досліджуваного періоду, стала організація професійної освіти, що розширило можливості здобуття професійного фаху для західних українців. Так, на Волині відкриваються різноманітні курси: крою та шиття, ткацтва, столярства, ремонтно-будівельні, тощо.

Паралельно із налагодженням шкільної освіти радянською владою на Волині, у досліджуваний період, розгортається активна робота по створенню клубів та бібліотек. Щодо бібліотек, то ситуація із ними, на перший погляд виглядала дивною: восени 1939 року із 1392 бібліотек, що існували на новоприєднаних землях Західної України, більшість були закриті радянською владою. Офіційною підставою для цього озвучувалася теза про те, що «вони є надзвичайно засміченими ворожою та ідейно шкідливою літературою». У цей період відбувається фізичне нищення численних бібліотечних фондів⁴⁶. Однак, уже із весни 1940 року влада розпочинає відкривати, раніше замкнені бібліотеки, попередньо профільтрувавши їхні фонди та доповнивши їх «ідеологічно правильною» літературою.

Новостворені клуби та бібліотеки використовувалися тоталітарною системою для широкого розгортання масово-політичної роботи. У клубах демонструвалися фільми, про що уже йшлося вище, тут же виступали радянські лектори здійснюючи агітаційно-політичну роботу. Що ж стосується бібліотек, то з уже існуючих, на момент приходу радянської влади, було вилучено, так звану, «націоналістичну

⁴⁶ Добржанський О., Притулюк В. Оссолінеум як спільна історична спадщина українців та поляків. Актуальні питання суспільних наук та історії медицини. Чернівці, 2023, 1 (35). С. 14–5.

літературу», або «шкідливу літературу» – книги з історії України, збірки народних пісень, частину художньої літератури⁴⁷.

Значну увагу радянська влада приділяла і дошкільному вихованню. Уже за кілька місяців після утвердження на Західній Україні, організовуються курси підготовки для майбутніх працівників дошкільних освітніх закладів. Так, наприклад, у Луцьку з 29 грудня 1939 року розпочалися перші місячні курси перепідготовки інспекторів і завідувачів дошкільних установ. 19 березня 1940 року Волинський облвиконком прийняв постанову про організацію дитячих установ, дитбудинків, дитячих садків і шкіл-інтернатів, згідно із якою у Волинській області було створено 43 дитячі майданчики для 998 дітей, 14 ясел на 278 місць, відкрито 68 дитячих садків, на 3016 дітей, а також 33 дитячих будинки на 1944 дитини⁴⁸. Фактично, така ж ситуація прослідковується і у інших областях Західної України, де новоутверджена радянська влада активно розпочала створювати та розвивати систему дитячих дошкільних закладів.

З іншого боку, жорсткий партійний контроль над системою освіти, намагання звести духовне життя під вплив однієї ідеології збіднювало культурні процеси і підпорядковувало їх тоталітарній владі. Одноманітність душила культуру, стримувала її розвиток. Загальносоюзні елементи культури ставилися вище національних і релігійних уподобань українців.

І саме релігія, на відміну від освіти, розглядалася радянською владою як шкідливий, а відтак, непотрібний елемент суспільної свідомості. Тому, від осені 1939 року, на Волині, як і загалом у Західній Україні, розпочинається наступ, на Церкву та релігію. Антирелігійний світогляд був не новим для радянської влади: В. Леніну імпонувала теза К. Маркса про те, що «релігія це опіум для народу» і узавши її на озброєння, більшовики від перших днів приходу до влади, повели спрямовану політику на відокремлення Церкви від держави, вважаючи, що віра не може бути приватною справою людини. Передбачалася безкомпромісна ідейна боротьба із релігією як антиподом матеріалістичного світогляду⁴⁹.

⁴⁷ Стрільчук Л. Освітня політика радянської влади на землях Західної України (1939 – 1941 рр.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія Історичні науки*. № 5 (354), 2017. С. 71–72.

⁴⁸ Кучерепа М.М., Вісин В.В. Волинь: 1939–1941 рр.: Навчальний посібник. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. С. 91.

⁴⁹ Ісіченко І. Загальна церковна історія. Харків: «Акта», 2001. С. 490.

Відточивши, у попередні роки, антерілїгїну пропаганду та анти-релїгїну боротьбу до ідеалу, радянська влада, утвердившись у західному регіоні України, зіштовхнулася з проблемами наявності щонайменше трьох (найбільших у кількісному плані) Церков та високою релїгїною свідомістю західних українців.

А між тим, релїгїна ситуація на Волині досить суттєво різнилася, наприклад, від сусідньої Галичини, зокрема, релїгїними вподобаннями мешканців, адже тяжіла до проросійсько орієнтованої Православної церкви, а Луцьк, як центр Волині, на момент приходу радянської влади, був поліконфесійним містом. Відомо, що у міжвоєнний період, коли Волинь перебувала у складі Другої Речі Посполитої, тут помітно збільшилася частка римо-католиків, що було наслідком колонізації, яка проводилася у міжвоєнні десятиліття. Наприклад, за офіційними даними польської статистики, питома вага віруючих Католицької Церкви серед жителів Волинського воєводства збільшилася з 11,5% у 1921 році до 15,7% у 1931 році. Наприклад, за статистикою Луцької єпископської курії, католицьку віру щорічно приймало близько 3 400 віруючих⁵⁰. Та не дивлячись ні на що більшість населення Волині, на осінь 1939 року, сповідувала православну релїгїю (у 690 парафіях проживало 1,5 млн чоловік)⁵¹.

А між тим, релїгія та Церква посідали у житті волинян дость важливе місце. Улас Самчук – знаний український письменник, характеризуючи значення Православної Церкви у житті волинян, міжвоєнного періоду, писав: «З церквою пов'язана ціле життя тутешньої людини, особливо в її ранніх роках. І не лише релїгїне, а й передусім соціальне, громадське, культурне. Для селянської дитини, це було єдине місце, де вона відривалася від нудної буденщини....»⁵².

Найбільшою конфесійно на Волині була Православна церква, якої із перших днів приходу радянської влади торкнулися процеси націоналізації: Православна церква втрачає парафіяльні та монастирські землі. Заборона викладати Закон Божий у школах викликала незадоволення у релїгїйних громадах. Уже восени 1939 року припиняють свою діяльність Волинська духовна консисторія, Волинська духовна семінарія, Крем'янецька паломницька школа, спархїальний свічковий

⁵⁰ Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.): монографія. Луцьк : Надстир'я, 2001. С. 111.

⁵¹ Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20–40-ві рр. XX ст.) Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. С. 55.

⁵² Самчук У. На білому коні. *Дзвін*, 1993. № 2–3. С. 44.

завод⁵³. Радянська влада реквізувала частину консисторських будівель, вилучила, навіть, друкарські машинки, – згадував І. Власовський⁵⁴, видатний громадський та церковний діяч Волині міжвоєнного періоду.

Історик Б. Бацюрків стверджує, що після окупації Західної України, радянська влада не застосовувала фронтального наступу на Церкву, а низкою кроків позбавляла релігійні громади можливості матеріально утримувати священників, церковні інституції, а духовенству впливати на вірних⁵⁵. Так, у перші місяці радянської окупації органами нової влади на місцях було обліковано усю церковну землю. Найчастіше вилучену землю розподіляли поміж селянами, так наприклад було у с. Дерманя та у с. Романові Луцького повіту⁵⁶.

Священники, котрі реалістично оцінювали ситуацію та розуміли усі загрози сталінського режиму, скористалися моментом і залишили радянську зону окупації, – стверджує дослідник історії Церкви В. Борщевич⁵⁷. Більшість священників Православної церкви Волині переїздить на контрольовану німцями Холмщину та Підляшшя. Тиск радянського режиму на Церкву на Волині призвів, серед іншого, і до скорочення чисельності насельників монастирів. Чернечі громади просто не могли забезпечити себе продуктами харчування. Окремі із церковнослужителів намагалися пристосуватися до нових реалій часу без втрати зв'язку із Церквою. Маючи освіту вчителя, чи якийсь інший фах, вони влаштовувалися на цивільну роботу і намагалися далі виконувати обов'язки, скажімо, псаломників.

Однак, від кінця 1939 року репресії проти православного духовенства набирають обертів, найчастіше причиною арештів зазначалася причетність до ОУН або ж антирадянська діяльність⁵⁸. Сталінські репресії проти духовенства поставили перед Православною церквою низку дилем: гострий дефіцит кадрів (частина парафій залишилася без священників), а другою дилемою стало послаблення вимог єпархіальної

⁵³ Борщевич В.Т. Митрополит Олексій (Громадський) в історії українського православ'я першої половини ХХ ст. Рівне: Волинські обереги, 2021. С. 631.

⁵⁴ Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. У 4-х т., 5-ти кн. Нью-Йорк, Баунд Брук: Українська православна церква у США, 1975. Т. 4, кн. 2, С. 177.

⁵⁵ Бацюрків Б. Українська Греко-католицька церква і радянська держава (1939 – 1950). Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2005. (268 с.) С. 27.

⁵⁶ Данилюк В. Вірити занадто боляче..... Волинь: Хроніка подій 1939–1944. Луцьк: Ініціал, 1995. С. 33.

⁵⁷ Борщевич В.Т. Митрополит Олексій (Громадський) в історії українського православ'я першої половини ХХ ст. Рівне: Волинські обереги, 2021. С. 633.

⁵⁸ Там само. С. 639–640.

влади до кандидатів у священництво, фактично втратила чинність і сенс вимога про наявність вищої освіти у претендентів на рукоположення.

У першій половині грудня 1939 року радянські репресії торкнулися і самого архієпископа Олексія (Громадського), який, як відомо, з квітня 1934 року був архієпископом Волинським та Кременецьким і стояв на позиціях автокефалії. Радянська влада відібрала у архієпископа Олексія єпископське помешкання, залишивши лише куточок. Згадані події відбуваються на тлі підпорядкування Православної церкви московській патріархії, ультиматум про що отримав і архієпископ Олексій (Громадський).

У даному контексті слід зауважити, що 20-30-х роках XX століття на Волині відбувався досить широкий громадський рух за українізацію Православної церкви та вихід її із-під впливу Московської патріархії⁵⁹. За цей період чимало парафій на Волині перейшли на українську мову богослужінь та проголосили Автокефальну церкву, що призвело до численних конфліктів із, тоді чинною, польською владою та проросійсько налаштованою православною ієрархією.

Під тиском Москви у руслі радянизації новоприєднаних регіонів розпочалися заходи із «повернення у лоно Церкви-Матері», тобто Російської православної церкви, західноукраїнських єпархій. Для контролю над ситуацією в Західну Україну прибуває ємісар Московської патріархії архієпископ Дмитрівський Сергій (Воскресенський). Радянською окупацією Західної України скористалися ті архієреї Російської церкви, котрі були відсторонені від церковного управління Варшавою, або ж вислані за меж Другої Речі Посполитої через їхню опозицію до урядового курсу на створення Автокефальної православної церкви у Польській державі.

Точною датою припинення існування Волинської духовної консисторії стало 15 грудня 1939 року, коли установу було реорганізовано у Волинське єпархiale управління. Наприкінці, того ж таки, 1939 року радянська влада позбавила церковні структури у західній Україні права ведення медичних книг. Функції фіксування народжень, смерті, одруження із видачею відповідних підтверджуючих документів делеговано державним відділам реєстрації у районах. Згідно розпорядження влади з квітня 1940 року розпочато вилучення метричних книг у парафіях.

⁵⁹ Стрільчук Л. Волинські «Просвіти» у боротьбі за національну ідею та українізацію православної церкви у 20-30-х роках XX століття: публічний резонанс, виклики та протидії. *Public history: selected issues: Collective monograph*. Riga, Latvia : “Baltija Publishing”, 2024. P. 446–465.

Уже на початку січня 1940 року екзарх Московської патріархії архієпископ Пантелеймон (Рожновський), котрий самовільно зайняв кафедру Гродненського єпархіального архієрея і домогся визнання, під тиском політичних обставин, свого становища членами Синоду Автокефальної церкви колишньої Польщі, починає вимагати від єпископів Західної України (і Західної Білорусі) зречення польської автокефалії та приєднання до Московської патріархії. 3 січня ультимативну вимогу про це отримав і архієпископ Олексій (Громадський)⁶⁰. Попри спроби опиратися підпорядкуванню РПЦ архієпископ Олексій (Громадський), врешті, під тиском, зрікається автокефалії та приєднується до Московської патріархії.

Під час допиту, в червні 1941 року архієпископ Олексій (Громадський) говорив радянським слідчим про те, що мав можливість виїхати на захід у перші дні радянської окупації, однак не скористався із цієї можливості, оскільки, залишити паству в період випробувань було для нього морально неправильним. Доречі, керуючий, сусідньою, Гродненською єпархією Польської автокефальної православної церкви єпископ Савва (Советов) двився на ситуацію по-іншому і виїхав 24 вересня, напередодні вступу Червоної армії у місто⁶¹.

Для православних ієрархів Західної України стримуючим фактором переходу в РПЦ була необхідність проходження принизливої процедури зречення автокефалії та покаяння через підписання спеціальної декларації, продиктованої зверхниками РПЦ. Проте, влітку 1940 року усіх архиєреїв викликали до Москви, аби там вони офіційно оформили перехід до нової юрисдикції. В червні текст декларації підписали архієпископ Олексій (Громадський) та єпископ Антоній (Марценко), у серпні – єпископ Симон (Івановський). Натомість архієпископ Поліський і Пінський Олександр (Іноземцев) та єпископ Луцький Полікарп (Сікорський) не погодилися змінити юрисдикцію.

Варто визнати, що ставлення радянської влади до релігії та Церкви, будучи загалом досить негативним, все ж різнилося, так би мовити, у відтінках нетерпимості. Особливо неприязно, нова влада, сприймала Греко-католицьку та Римо-католицьку Церкви. Запровадження радянського законодавства на теренах Західної України, означало для Римо-

⁶⁰ Борщевич В.Т. Митрополит Олексій (Громадський) в історії українського православ'я першої половини ХХ ст. Рівне: Волинські обереги, 2021. С. 648.

⁶¹ Міненко Т. Священники Православної церкви в Україні під час Другої світової війни 1939 – 1945, (Волинський період). Вінніпег-Львів: Видавництво Львівського музею історії релігії «Логос», Колегія Вс. Андрія, 2000. Т. 1. С. 153.

католицької та Греко-католицької Церков скасування Конкордату із Ватиканом⁶².

Наприклад, про ставлення радянських чиновників до парафіяльних греко-католицьких священників описав у своїх спогадах священник Григорій Харчук: «...Большевики під час свого побуту нікого в парафії не вбили. Натомість вивезення і арешти були. А в селі Романові, навіть, місцевого священника з хати не вигнали, а все тому, що домівка ця столітня ліплянка і соломною вкрита. А от восени 1939 року, у місяці жовтні, заграбували все майно пароха – а то: інвентар живий і мертвий, все збіжжя – збір за 1939 рік – так, що опісля парох був з родиною полишений на ласку побожних парафіян, котрі потайки утримували його, не даючи вмерти з голоду...»⁶³.

Уже за декілька днів після прходу у Луцьк, радянською владою було видано розпорядження про закриття курії та духовної семінарії римо-католиків, а римо-католицький єпископ Адольф Петро Шльонжек був вигнаний із садби де він мешкав. Частина римо-католицького духовенства виїздить за межі Луцької дієцезії, намагаючись, у такий спосіб, уникнути переслідувань з боку радянської влади⁶⁴. Цифри щодо кількості священників, які виїхали, дещо різняться: так у архівних документах та дослідженнях польських авторів знаходимо щонайменше три кількісних визначення: 62, 70 та 79⁶⁵. Не вдаючись у аналіз кількісних розходжень, можемо стверджувати напевне, що це була чимала частина римо-католицького духовенства із терен Волині, які, як і православні священники (про що уже йшлося вище), реалістично оцінюючи ситуацію, скористалися моментом і залишили терени Західної України окуповані Червоною армією. Радянськими карними органами впродовж

⁶² Байдич В. Антирелігійна кампанія радянської влади у 1958–1964 рр. і римо-католицька Церква в Україні. *Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2011. № 2 (52). С. 299.

⁶³ Лучаківська І. Ставлення радянського режиму до церкви і духовенства Західної України (вересень 1939 – червень 1941 рр.). *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету*. Випуск 3. Луцьк, 1998. С. 12.

⁶⁴ Хом'як П. П. Римо-католицьке духовенство Львівської та Луцької дієцезій у 1939–1991 роках: особливості діяльності: монографія. Рига, Латвія : Baltija Publishing, 2025. С. 54.

⁶⁵ Popek L. *Świątynia Wołynia*. T. 1. Ośrodek Studiów Polonijnych i Społecznych PZKS Polskiego Związku Katolicko-Społecznego; Towarzystwo Przyjaciół Krzeńińca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, Lublin, 1997. S. 47.

весни 1940 – весни 1941 року було заарештовано 9 римо-католицьких священників за звинуваченнями у конспіраційній діяльності⁶⁶.

У багатьох регіонах Волині було конфісковано, головним чином під радянські установи, будівлі церков, націоналізовувалися молитовні будинки, костели, синагоги. Священики піддавалися утискам та переслідуванням, зазнавали дискримінації і були оголошені «нетрудовими елементами», що передбачало сплату за воду, електрику і т. ін. у п'ять разів дорожче, від цін для «трудолюбивих»⁶⁷.

Намагання радянської влади підірвати вплив Церкви у Західній Україні загалом і на Волині зокрема, були скеровані на неї як з середини, так і ззовні. Діяльність вищого духовенства, у тому числі єпископів, піддавалася постійному нагляду та контролю, здійснювалися спроби посіяти внутрішню незгоду між ними. Особливу ворожість нова влада проявляла, як уже йшлося, до римо-католиків та греко-католиків.

Слід зазначити, що частина духовенства, особливо молодого віку, публічно демонстрували свою незгоду з режимом і національні погляди, виходячи за рамки обережної критики вади. Свідомий можливих трагічних наслідків такої поведінки церкви, Митрополит Греко-католицької Церкви Андрей Шептицький, задля запобігання репресій, запропонував священникам дотримуватися політичної нейтральності. Одночасно Митрополит Андрей Шептицький робив спроби добитися від нової влади права на релігійну свободу громадян. При цьому він посилався на статті Конституції СРСР 1936 року. У грудні 1940 року Митрополит нагадав священникам, що у боротьбі з атеїстичною пропагандою вони повинні використовувати усі релігійні права, даровані радянською конституцією⁶⁸, а в листі до завідувача львівським обласним відділом народної освіти, протестуючи проти атеїстичної пропаганди в школах, знову апелював до положень Конституції СРСР. Однак, ці та інші заяви не допомогли. Конституційні права громадян на релігійну свободу на практиці не дотримувалися.

У період осені 1939 – червня 1941 років радянською владою на Волині було ліквідовано значну кількість храмів та каплиць. Частина із них була націоналізована, що, як правило, означало переоблаштування культових споруд під господарські та інші приміщення, наприклад

⁶⁶ Хом'як П. П. Римо-католицьке духовенство Львівської та Луцької дієцезій у 1939–1991 роках: особливості діяльності: монографія. Рига, Латвія : Baltija Publishing, 2025. С. 56, 166.

⁶⁷ Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. У 4-х т., 5-ти кн. Нью-Йорк, Баунд Брук: Українська православна церква у США, 1975. Т. 4, кн. 2, С. 194.

⁶⁸ Шептицький А. Листи-послання (1939 – 1944) / А. Шептицький. – Львів: Терен, 1991. С. 76.

склади, спортивні зали, стайні, клуби, тощо. Наприклад, костел у с. Тайкури було переоблаштовано під клуб⁶⁹. Така ж сама доля Римокатолицького костелу у Сарнах⁷⁰. Загалом, у досліджуваний період, на Волині, було повністю знищено або переоблаштовано 19 римокатолицьких храмів та каплиць⁷¹. Тенденція конфіскації та нищення майна Римокатолицької Церкви простежується не лише у містах Волині, але мала прояви і у віддалених селах.

Дослідник Римокатолицької Церкви Павло Хом'як виділяє декілька етапів у її історії, що пов'язані із радянським періодом, перший із яких, на його думку, припадає на 1939–1941 роки, і позначився численними переслідуваннями та екстермаційними акціями щодо духовенства⁷². Радянські карні органи діяли на підставі таємного наказу НКВС СРСР від 11 жовтня 1939 року, який передбачав виявлення контрреволюційних і ворожих категорій осіб незалежно від їхньої конкретної антирадянської діяльності. До цього наказу додавалася таємна інструкція про порядок виконання депортації антирадянських елементів⁷³.

Репресії проти священнослужителів особливо посилювалися напередодні німецько-радянської війни. Проте, незважаючи на усі зусилля радянського режиму, наслідки антирелігійної кампанії 1939–1941 років залишилися більш ніж скромними. Культ войовничого атеїзму закріпився у свідомості мешканців Західної України, як одне з найнеприємніших переживань у часи перебування під радянською владою. Зрівнятися з ним могло, хіба що, відчуття страху за своє життя, спричинене терором з боку органів державної влади.

Висновки. Загалом, наслідки радянзації у духовній сфері на Волині в період вересня 1939 – червня 1941 років досить неоднозначні. Зокрема, відбулося чимало позитивних змін: налагодження доступної та безоплатної медицини, українізація та масових характер освіти, яка, як і сфера охорони здоров'я стала загальнодоступною, адже радянська влада не шкодувала коштів на забезпечення матеріально-технічної складової обох сфер. Створювалися та будувалися медичні пункти,

⁶⁹ Держархів Рівненської області. Ф. Р-204. Оп. 11. Спр. 42. Арк. 92.

⁷⁰ Там само. Арк. 106.

⁷¹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie. Mf 4683, s. 61; Mf 4683, s. 19; Mf 4683, s. 27; Mf 4683, s. 9; Mf 4683, s. 13; Mf 4683, s. 29; Mf 4683, s. 40; Mf 4683, s. 43; Mf 4683, s. 47; Mf 4683, s. 47; Mf 4683, s. 55; Mf 4683, s. 76–77; Mf 4683, s. 62; Mf 4683, s. 39.

⁷² Хом'як П. П. Римокатолицьке духовенство Львівської та Луцької дієцезій у 1939–1991 роках: особливості діяльності: монографія. Рига, Латвія : Baltija Publishing, 2025. С. 59.

⁷³ Siedlecki J. Losy Polaków w ZSRR w latach 1939–1956. Gdańsk: Graf, 1990. S. 184.

лікарні, освітні заклади; масовими тиражами видавалися підручники та посібники, закуплялося шкільне приладдя, медикаменти; присилалися фахівці для забезпечення освітнього процесу та налагодження системи охорони здоров'я. Серед позитивних моментів слід відзначити і домінування української мови у закладах освіти Західної України у досліджуваний період. Ціною позитивних зрушень у сфері освіти стало те, що вчительство було поставлено під партійний контроль, а запровадження єдиних навчальних планів та підручників, просяклих максисько-ленінською ідеологією призвело до уніфікації навчання.

Процеси радянзації мали із зворотній, досить неприємний бік. Зокрема у сфері культури повністю ігнорувалися національні цінності та традиції, заідеологізованість суспільного життя, тотальний контроль влади над духовним станом суспільства збіднювали культурний розвиток, одноманітність душила культуру. Грубий атеїстичний тиск на населення поглибив відчуження між жителями західних областей України і новою владою, і як підсумок, населення регіону залишалося глибоко віруючим.

Надаючи особливу увагу пропагандиському впливу, радянська влада наштовхувалася на зростаючий опір населення, недооцінюючи того факту, що на теренах Волині, як і на західноукраїнських землях загалом, тривалий час існували відносно демократичні традиції. Дана ситуація призводила до гострих протиріч поміж західними українцями та новопрійшлою владою. На Волинь направлялися численні групи пропагандистів, які здійснювали агітаційну роботу у містах та селах, насаджуючи марксистську ідеологію. На це працювала преса, радіо, кіно. Однак, як показало проведене дослідження традиційні уподобання залишалися домінуючими серед жителів Волині.

Досліджувані процеси радянзації на Волині передбачали прискорену трансформацію соціально-економічного та культурно-освітнього ладу краю, у лад, що утвердився в СРСР. Період із вересня 1939 – по червень 1941 років вирізняється особливим драматизмом, який характеризується ломкою існуючого суспільного порядку і форсоване нав'язання методів радянського господарства, ідеологізацію життя західних українців, репресіями та утисками з боку радянської влади щодо усіх, хто намагався чинити опір процесу радянзації.

Людмила Стрільчук

ORCID ID: 0000-0002-0700-6080

Павло Хом'як

ORCID ID: 0000-0002-4825-9009